

Зоя СИДОРЯК,

аспірант кафедри теорії та методики фізичного виховання
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич) zoya.s@mail.ru

ТЕОРИЯ І ПРАКТИКА ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ АНТОНА МАКАРЕНКА

У статті проаналізовано ідеї та практику фізичного виховання дітей у педагогічній спадщині Антона Макаренка. Автор з'ясувала, що фізичне виховання дітей та підлітків А. Макаренка вважав чинником створення колективу та виховання гармонійно розвинутої особистості, а кращими засобами фізичного виховання – працю, ігри, спорт, екскурсії та походи.

Ключові слова: Антон Макаренко, педагогічна спадщина, фізичне виховання.

Лит. 13.

Zoya SYDORYAK,

Postgraduate Student Of The Physical Education Theory And Methodise Department
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Ukraine, Drohobych) zoya.s@mail.ru

THE CHILDREN PHYSICAL EDUCATION THEORY AND PRACTICE IN ANTON MAKARENKO'S PEDAGOGICAL HERITAGE

In the article it is analyzed the children physical education ideas and practice in Anton Makarenko's pedagogical heritage. The author found that children and teenagers' physical education A. Makarenko considered as a factor creating collective education and harmonious development of personality, and the physical education best means are work, games, sports, trips and hikes.

Key words: Anton Makarenko, pedagogical heritage, physical education.

Ref. 13.

Зоя СИДОРЯК,

аспірант кафедри теорії та методики фізичного виховання
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана
Франка (Україна, Дрогобич) zoya.s@mail.ru

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ АНТОНА МАКАРЕНКО

В статье проанализированы идеи и практику физического воспитания детей в педагогическом наследии Антона Макаренка. Автор выяснила, что физическое воспитание детей и подростков Макаренко считал фактором создания коллектива и воспитания гармонично развитой личности, а лучшими средствами физического воспитания – труд, игры, спорт, экскурсии и походы.

Ключевые слова: Антон Макаренко, педагогическое наследие, физическое воспитание.

Лит. 13.

Постановка проблеми. Одна із основних проблем, що знаходяться в полі зору представників педагогічної науки і практики, пов'язана із пошуком шляхів удосконалення системи фізичного виховання дітей у сім'ї, школі і позашкільній роботі. Серед завдань

фізичного виховання пріоритетним є створення умов, які сприяють повноцінному особистісному розвитку кожної дитини. Згідно з Концепцією Загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2012 – 2016 рр. особливої уваги на сучасному етапі набуває питання розбудови національної системи фізичного виховання та оздоровлення дітей і молоді з урахуванням національних традицій та історичного досвіду [11]. Необхідність формування належної системи фізичного виховання дітей спонукає до вивчення історичного досвіду у цій царині, що передбачає дослідження як теоретичних, так і практичних аспектів реалізації фізичного виховання дітей у минулому. Важливим з цього погляду є звернення до вітчизняної педагогіки 20-х – 30-х рр. ХХ ст., оскільки саме в цей період трансформації суспільно-політичного життя нею було накопичено чималий досвід у справі фізичної культури і фізичного виховання молодого покоління. Водночас окреслений період нашої педагогіки позначився діяльністю видатного українського педагога А. Макаренка, педагогічна творчість якого і досі вивчається у всьому світі. З цих міркувань видається актуальним дослідження поглядів А. Макаренка на фізичне виховання дітей.

Аналіз досліджень. У радянські часи чимало дослідників спадщини цього педагога торкалися тих чи тих аспектів фізичного виховання дитини, але в контексті вивчення питань формування дисципліни, трудового, громадянсько-патріотичного чи інтернаціонального виховання, ролі колективу у вихованні тощо. Серед них слід назвати Є. Мединського, І. Сवादковського, М. Ніжинського, М. Ярмаченка, В. Кумаріна, Л. Виничук, Л. Баїка та ін. Назагал цілісного дослідження бачення А. Макаренком проблем фізичного виховання дітей проведено не було. У роки незалежності ця ділянка привернула увагу фахівців. Зокрема, у працях М. Крука, В. Ковалю та інших авторів було зроблено спробу визначити місце фізичного виховання у педагогічній спадщині низки відомих українських педагогів, зокрема й А. Макаренка.

Мета статті – проаналізувати ідеї та практику фізичного виховання дітей у педагогічній спадщині Антона Макаренка.

Виклад основного матеріалу. Діяльність видатного педагога Антона Макаренка, що збагатив світову педагогіку новими поглядами на теорію і практику виховання, припадає на 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст. У його педагогічних творах, методичних працях, статтях, доповідях, лекціях міститься певна система педагогічних поглядів, висвітлені найважливіші проблеми методології педагогіки, методики і техніки виховання [2, 302].

Аналіз педагогічної спадщини А. Макаренка щодо фізичного виховання підростаючого покоління неможливий без урахування історичних та суспільно-політичних умов, у яких жив, працював і творив педагог, а його ідеї мали бути реалізованими. Як педагог він уславився вже у 1920-х рр. на зорі становлення радянської освітньо-виховної системи. В умовах відносної свободи, характерної для періоду нової економічної політики, культурне життя в Україні нуртувало боротьбою різноманітних течій, тенденцій, поглядів на право визначати форми і норми постреволюційної культури. Спорт і фізична культура загалом не залишалися осторонь цього процесу. Передусім це проявилось в дискусії щодо змісту і методів фізкультурно-спортивної роботи в УСРР. Ініціатори фізкультурного руху виходили з того, що оскільки виникла держава, яка постулює нові принципи організації суспільства, то й підходи до фізкультурно-спортивної роботи мають бути відмінними не лише від попередніх років, але й від культивованих у європейських буржуазних країнах. У народі панував ентузіазм, очікування від майбутнього були величезні, та найфантастичніші ідеї не видавалися такими [12, 47–48].

Сидоряк З. Теорія і практика фізичного виховання дітей...

У період НЕПу, як зауважує О. Сухомлинська, «інтелектуальна обстановка була досить розкріпачена. Партиї керівники не планували й не завбачували, якому з суто наукових поглядів партія надасть переваги, а деякі з них взагалі заперечували можливість надання такої переваги будь-якому з напрямків. Крім того, і це дуже важливо, серед радянських учених і філософів ніколи не було єдиної інтерпретації марксистської філософської науки. Особливо це стосувалося педагогічної науки, майбутній розвиток якої за радянських часів був зовсім не визначений» [9, 121]. Тому й не дивно, що для А. Макаренка виникає великий простір для генерування і реалізації педагогічних дітей, що й здійснювалося ним в колонії ім. М. Горького та комуні ім. Ф. Дзержинського.

Звісно, формування української педагогічної науки відбувалось під ідеологічним впливом. Більшовики приділяли проблемам виховання значну увагу, оскільки розуміли, яку велику роль у розбудові нового ладу могла відіграти школа. Поступово формувалася більшовицька педагогіка, яку характеризували певні (основні) принципи. По-перше, комуністична партійність; по-друге, тісний зв'язок школи й виховання з політикою комуністичної партії та держави, адже «педагогіка мусить займатися проблематикою в душі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму»; по-третє, виховання в колективі та для колективу і останнє – виховання шляхом праці [1, 316].

У 1920-х рр. відбувалося становлення програмних основ радянської системи фізичного виховання. 13 липня 1925 р. було прийнято Постанову оргбюро ЦК РКП(б) «Завдання партії в галузі фізичної культури». У ній, зокрема, зазначалося: «Физкультуру необходимо рассматривать не только с точки зрения физического воспитания и оздоровления и как из стороны культурно-хозяйственной и военной подготовки молодежи (стрелковый спорт и пр.), но и как один из методов воспитания масс (поскольку физическая культура развивает волю, вырабатывает коллективные навыки, настойчивость, хладнокровие и другие ценные качества) и вместе с тем, как средство сплочения широких рабочих и крестьянских масс вокруг (...) партийных организаций, через которые рабоче-крестьянские массы вовлекаются в общественно-политическую жизнь» [13, 80]. Тому в ній у перші роки становлення комуністичної влади, поза ідеологічним інтересом, виділялася лише гігієнічна чи трохи ширше – оздоровча – складова як найбільш відповідний елемент щодо зміцнення цієї влади.

Звісно, в цих умовах А. Макаренку, який лише починав розбудовувати свою педагогічну систему в колонії ім. М. Горького, доводилось узгоджувати свої погляди і виховну практику з тогочасною ідеологією. Наголосимо, що у творчості майже будь-якого педагога можна виділити дві основні частини: перша – ідеологічна, в якій автор зображає виховний ідеал, бачення ним людини такою, якою вона повинна бути відповідно до вимог часу і суспільства (чи відповідно до бачення самим педагогом цих вимог), інакше кажучи, – мету едукції; друга – прикладна, в якій розглядаються і обґрунтовуються практично-системні механізми досягнення едукційної мети, тобто увесь педагогічний інструментарій. Вони, безумовно, є і в творчій спадщині Антона Макаренка.

Характеризуючи виховний ідеал А. Макаренка, наголосимо, що він бачив майбутніх громадян радянської країни фізично здоровими, міцними, загартованими, оптимістичними, бадьорими особистостями, здатними долати і фізичні, і духовні труднощі. На його думку, фізичне виховання і фізичний розвиток повинні насамперед сприяти загартуванню організму. Для характеристики здоров'я та загартування організму колоністів А. Макаренко знаходив такі піднесено-літературні означення: «м'язи залізних рук», «броньовані коробки грудей», «монументально стійкі стегна» тощо. Але метою фізичного виховання педагог вважав гармонійний розвиток кожного вихованця [3, 48].

Відомий педагог пропонував здійснювати фізичне виховання в єдності з усіма напрямками процесу формування гармонійно розвинутої особистості. У своїй науково-педагогічній спадщині А. Макаренко точно визначав роль цього поєднання і значення фізичної культури та спорту в загальній цілісній системі виховання нової людини. Видатний педагог бачив підрастаюче покоління здоровим, духовно красивим, бадьорим, з міцною нервовою системою, з почуттям оптимізму [5, 58].

Аналізуючи практичну сторону педагогічної діяльності А. Макаренка щодо реалізації засад і цілей фізичного виховання, наголосимо, що розроблена ним система виховання людини у колективі вихованців і сім'ї ґрунтується на використанні певного арсеналу педагогічних засобів, інструментарію. Чи не найважливіше місце у ньому займає праця. В теорії виховання у праці, розробленій А. Макаренко, центральну сходинку займає постулат про зв'язок трудового зусилля з вихованням фізичного здоров'я, витривалості, волі, терпіння і наполегливості, благородства душі, уміння долати труднощі, тобто формування того, що характеризує сильну особистість [10, 169].

Наступним засобом фізичного виховання А. Макаренко вважав гру. Для дитини гра є необхідною формою життєдіяльності, в якій вона пізнає світ, формує певні уявлення і моделі взаємин. Зважаючи на таку виняткову роль гри у дитячому віці, необхідно, зауважує Макаренко, використати її розвиваючі можливості і для фізичного виховання людини. Він виступав проти таких форм гри, де б дитина була лише спостерігачем і ніякої дієвої, активної участі не брала. «Якщо (...) дитина буде займатися тільки такою грою, з неї виросте пасивна людина, позбавлена ініціативи й незвична (...) перемагати труднощі» [8, 245]. В першу чергу треба застосовувати такі види гри, які привчають дитину до діяльності в колективі, виховують здатність до орієнтування, колективізм, активність. Педагог також пропонував надавати ознак певної гри навчальній та виробничій праці, використовувати прояви змагальності.

Саме у формі гри здійснювалася притаманна педагогічній системі А. Макаренка так звана «воєнізація фізичного виховання». Дитячо-юнацькі ігри «Зірниця» і «Орлятко» (які пізніше використовувалися впродовж 60 – 80-х рр. ХХ ст.) – це наслідок втілення взаємозв'язку фізичного виховання з військово-патріотичним.

Великого значення у своїй практичній роботі А. Макаренко надавав спортивним, гімнастичним іграм. Колоністи та комунари практикували біг на ковзанах, лижах, ігри у футбол і теніс. «Біла парадного входу була ковзанка. Весь квітень комунари готували різні майданчики: волейбольні, футбольні, крокетні» [7, 110]. «Головний вид спорту в комуні – лижі. Місцевість, яка нас оточувала, була зручною для бігу на лижах» [7, 109], – згадував видатний педагог. Працювала також секція з акробатики, і вихованці дуже часто виступали з акробатичними вправами та пірамідами в інших школах та селищах.

Популярною серед колоністів і комунарів була гра «Горліт». Як зазначав сам А. Макаренко, «найбільше часу та енергії відбирала підготовка майданчика для горльоту. Уже в лютому комунари купували пряжу і плели сітки, щоб особливо не перевантажувати наш небагатий бюджет. З початку травня встановлювався горльотний майданчик. Горліт – це гра, яку ми вважаємо найцікавішою та найпотрібнішою пролетаріату грою. Вона схожа на теніс, але відрізняється від нього тим, що це гра колективна: вісім-на-вісім. Ракетки – не дорогі тенісні, а виготовлені з дикти. Правила горльоту вироблені в комуні впродовж багатьох років, і ми всі впевнені, що ця гра розвиває спритність, уміння колективно діяти, винахідливість, ініціативу» [7, 82].

Педагог високо цінував роль ігор у формуванні колективу й вихованні підрастаючого покоління. Велике значення він надавав іграм на місцевості, вбачаючи у них ефектив-

Сидоряк З. Теорія і практика фізичного виховання дітей...

ний засіб формування волі, відповідальності, мужності й дисципліни, розвитку вмінь долати труднощі, діяти у колективі. Ігри розглядалися А. Макаренком як один із засобів виховання у колективі. Проте коли йшлося про волю колективу, то для А. Макаренка йшлося про «волю більшості», що унеможливило розвиток дитячих індивідуальних особистісних якостей.

У виховному процесі А. Макаренка гра виступала і як окремий вид діяльності у поєднанні з навчанням, працею, спортом, і як важливий компонент інших видів діяльності. Широко використовуючи гру у вихованні дітей та підлітків, педагог визначав такі її структурні елементи: мету, зміст, характер ставлень, що склалися у процесі гри, її правила та педагогічне керівництво грою [3, 56]. Значна увага приділялась правилам гри. Педагог вважав, що дотримання чітких правил є головним механізмом всіх колективних ігор. Чітко дотримуючись правил колективної гри, діти та підлітки вчилися володіти власною волею, діяти рішуче, злагоджено. Навіть поразка у грі сприяла розвитку особистості, гальмуванню негативних емоцій. Правила гри, виконуючи функцію нормативних вимог, визначали поведінку підлітків та юнаків у колективі, заохочуючи їх до самостійності, творчого пошуку оптимальних рішень, вчили узгоджувати власну поведінку із загальними нормами. Рухливі та спортивні ігри були настільки популярні серед комунарів, що вони навіть створювали свої власні.

Не менш важливим засобом фізичного виховання, які використовував А. Макаренко, були *туристичні походи й екскурсії*. Педагог започаткував мандрівки Україною вихованців свого закладу як провідну змістовну форму їхнього літнього оздоровлення та відпочинку: «Не існує більш яскравого, привабливого та важливого для молоді людини, ніж мандрівка просторами рідного краю разом з друзями та спільною метою» [4, 214]. А. Макаренко з вихованцями комуні ім. Ф. Е. Дзержинського щорічно проводили літні туристські подорожі, перетворюючи їх на важливу ланку навчально-виховної роботи. Майбутній туристський похід Макаренко розглядав, головним чином, як перспективну точку попереду [4, 74]. Це давало змогу залучати до підготовки туристського походу весь колектив комуні, а під час його проведення досягати добрих результатів у виховній роботі.

Макаренко зі своїми вихованцями неодноразово здійснювали походи і в Крим, і на Кавказ. Походи ретельно готувалися, проводилася попередня розвідка маршруту, складався точний графік руху за днями та годинами, обов'язки між комунарами були чітко розподілені, кожен добре знав свою справу. Та і дисципліну Макаренко тримав більш суворо, ніж зазвичай. Але всі розуміли, що так потрібно. Чітка організація і порядок не заважали, а допомагали багато що побачити, багато що встигнути, весело і цікаво проводити відпочинок. У похідних умовах він залишався таким же, як і в комуні, тільки ще менше спав і був завжди на сторожі, оберігаючи безпеку і здоров'я хлопців.

У контексті фізичного виховання А. Макаренко застосовував різноманітні методи, однак найбільшого значення надавав *методу вправи*. Вправлятися треба у виконанні певних дій, зокрема й фізичних, які сприяють оздоровленню та загартуванню організму дитини. Наступний метод – *метод завдань*. «Не можна загартувати людину, якщо не ставити перед нею важких завдань. Якщо ви (педагоги, – Авт.) будете боятися, що вона зірветься, не поставите важких завдань – значить, вона зірветься обов'язково» [8, 289]. Макаренко закликає не боятися ризику зламати людину. Якщо не моделювати такі труднощі для вихованця, то, безумовно, не буде тих, хто «зірветься», але й не буде людей із сильним характером, здатним долати перешкоди. Найголовнішими методами Макаренка, які він ставив у ранг педагогічних принципів, є методи *покарання і нагороди*.

Будь-які нагороди і покарання повинні бути зважені, продумані, відповідати досягненню дитини чи її провині.

А. Макаренко вважав, що фізичне виховання підростаючого покоління може бути успішним і плідним лише у тому випадку, коли фізична культура в школі вміло узгоджується з позакласною та позашкільною спортивно-масовою та оздоровчою роботою. Позакласна та позашкільна робота з фізичного виховання, на його думку, є важливим розділом навчально-виховного процесу і сприяє школі у виконанні навчально-виховних завдань, які стоять перед нею. Крім того, вона поглиблює знання, вміння та навички, отримані на уроках фізичної культури, зміцнює здоров'я та підвищує загальний рівень фізичного розвитку, прищеплює любов до систематичних занять спортом.

Висновки. Отже, фізичне виховання як складова частина виховання членів суспільства займало чільне місце у всій системі виховання підростаючого покоління А. С. Макаренка. Фізичний розвиток особистості, здоров'я, навички гігієни видатний педагог вважав невідмінним атрибутом нової гармонійно розвинутої особистості, виховання якої вважав ідеалом і метою створюваної ним педагогічної системи. Попри те, що педагог не був спеціалістом з фізичної культури, але, знаючи військовий стрій і військову гімнастику, здійснював фізичне виховання дітей – колоністів і комунарів. Фізичне виховання дітей та підлітків А. Макаренка вважав чинником створення колективу та виховання гармонійно розвинутої особистості, а кращими засобами фізичного виховання – працю, ігри, спорт, екскурсії та походи.

Наголосимо, що педагогічна система А. Макаренка є надзвичайно цінним джерелом ідей і технологій, які може використовувати корекційна педагогіка для виправлення вад характеру дітей, особливо підлітків з усталеними проявами девіантної поведінки. Творче використання здобутків системи А. Макаренка, яка, власне, й постала в умовах роботи з неповнолітніми правопорушниками, «важкими дітьми» є просто необхідним. По-друге, у масовій школі, де діти перебувають переважно не більше дві третини дня (а не увесь час, як у закладах на зразок колонії імені М. Горького та комуні імені Ф. Дзержинського), систему А. Макаренка потрібно використовувати вкрай виважено. Відтак перспективним напрямом подальших студій вважаємо емпіричне дослідження щодо ефективності застосування запропонованих А. Макаренком засобів і методів фізичного виховання в сучасній шкільній та позашкільній роботі з дітьми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Винничук О. Історико-педагогічні аспекти розвитку фізичної культури / О. Винничук. – Тернопіль : АСТОН, 2001. – 404 с.
2. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки / В. П. Кравець. – Тернопіль : «Тернопіль», 1994. – 360 с.
3. Крук М. З. Шкільна фізична культура в Україні (20 – 30-ті рр. XX ст.) : навч.-метод. пос. / М. З. Крук. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 218 с.
4. Макаренко А. С. Педагогические сочинения : в 8 т. / А. С. Макаренко. – М., 1985. – Т. 5. – 400 с.
5. Макаренко А. С. Вибрані педагогічні твори / А. С. Макаренко / [за заг. ред. С. Н. Мединського та І. Ф. Сवादковського]. – К. : Радянська школа, 1947. – 282 с.
6. Макаренко А. С. Некоторые выводы из моего педагогического опыта / [под. ред. Г. С. Макаренко]. – М. : Издательство Академии педагогических наук, 1950. – 98 с.
7. Макаренко А. С. Педагогічні твори. У 8 т. – М. : Педагогіка, 1983. – Т. 2. – 562 с.
8. Макаренко А. С. Сочинения в семи томах. – М. : Издательство Академии педагогических наук, 1958. – Т. 5. – 558 с.

Сидоряк З. Теорія і практика фізичного виховання дітей...

9. Нариси історії українського шкільництва (1905 – 1933) : навчальний посібник / [авт. : О. В. Сухомлинська, Н. П. Калениченко, Ж. Д. Ільченко та ін.; М-во освіти України, Міжнародн. Фонд «Відродження»]. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.
10. Нежинський Н. П. А. С. Макаренко и современная школа / Н. П. Нежинський. – К. : Радянська школа, 1970. – 312 с.
11. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2012 – 2016 роки» від 31 серпня 2011 р. № 828–р.
12. Тимошенко Ю. О. Спортивне життя в радянській Україні в 1920-ті роки / Ю. О. Тимошенко // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві. – 2012. – № 3. – С. 47–52.
13. Тимошенко Ю. О. Становлення фізкультурної науки в Україні / Ю. О. Тимошенко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2011. – № 7. – С. 80–82.

REFERENCES

1. Vynnychuk O. Istoryko-pedagogichni aspekty rozvytku fizychnoi kul'tury / O. Vynnychuk. – Ternopil' : ASTON, 2001. – 404 s.
2. Kravec' V. P. Istorija ukrai'ns'koi shkoly i pedagogiky / V. P. Kravec'. – Ternopil' : «Ternopil'», 1994. – 360 s.
3. Kruk M. Z. Shkil'na fizychna kul'tura v Ukraini (20 – 30-ti rr. HH st.) : navch.-metod. pos. / M. Z. Kruk. – Zhytomyr : ZhDU im. I. Franka, 2011. – 218 s.
4. Makarenko A. S. Pedagogicheskye sochynenija : v 8 t. / A. S. Makarenko. – M., 1985. – T. 5. – 400 s.
5. Makarenko A. S. Vybrani pedagogichni tvory / A. S. Makarenko / [za zag. red. Je. N. Medyns'kogo ta I. F. Svadkovs'kogo]. – K. : Radjans'ka shkola, 1947. – 282 s.
6. Makarenko A. S. Nekotorye vyvody yz moego pedagogicheskogo opyta / [pod. red. G. S. Makarenko]. – M. : Yzdatel'stvo Akademyy pedagogicheskych nauk, 1950. – 98 s.
7. Makarenko A. S. Pedagogichni tvory. U 8 t. – M. : Pedagogika, 1983. – T. 2. – 562 s.
8. Makarenko A. S. Sochynenija v semy tomah. – M. : Yzdatel'stvo Akademyy pedagogicheskych nauk, 1958. – T. 5. – 558 s.
9. Narysy istorii' ukrai'ns'kogo shkil'nyctva (1905 – 1933) : navchal'nyj posibnyk / [avt. : O. V. Suhomlyns'ka, N. P. Kalenychenko, Zh. D. Il'chenko ta in.; M-vo osvity Ukrainy, Mizhnarodn. Fond «Vidrodzhennja»]. – K. : Zapovit, 1996. – 304 s.
10. Nezhynskij N. P. A. S. Makarenko y sovremennaja shkola / N. P. Nezhyns'kyj. – K. : Radjans'ka shkola, 1970. – 312 s.
11. Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro shvalennja Konceptii' Zagal'nodержavnoi' cil'ovoi' social'noi' programy rozvytku fizychnoi' kul'tury i sportu na 2012 – 2016 roky» vid 31 serpnja 2011 r. № 828–r.
12. Tymoshenko Ju. O. Sportyvne zhyttja v radjans'kij Ukraini v 1920-ti roky / Ju. O. Tymoshenko // Fizyчне vyhovannja, sport i kul'tura zdorov'ja u suchasnomu suspil'stvi. – 2012. – № 3. – S. 47–52.
13. Tymoshenko Ju. O. Stanovlennja fizkul'turnoi' nauky v Ukraini / Ju. O. Tymoshenko // Pedagogika, psyhologija ta medyko-biologichni problemy fizychnogo vyhovannja i sportu. – 2011. – № 7. – S. 80–82.

Статтю подано до редакції 03.05.2015 р.